

Inhoud

Voorwoord 13

Inleiding 15

Eén: Denken en voelen 45

1 Vrijheid in gevangenschap 55

2 Tijd 66

3 Een ongebruikelijk geval 74

4 Publieke geheimen 79

5 Pertinente vragen 87

6 Plannen maken 95

7 De juiste soort moeilijk 101

8 Verontrustende stemmingen van onduidelijke herkomst 102

Twee: Winnen en verliezen 107

9 Hoe de sterken de zwakkeren verzwakken 115

10 Gewond 122

11 Het verschil tussen uitstekend en buitengewoon 125

12 De realiteit van talent 130

13 Spontane verbranding 136

14 Einde van de vijandelijkheden 141

15 Stapje voor stapje 148

16 Synchroniciteit 153

Drie: Leren en affleren 158

- 17 De liefde voor fouten 165
- 18 De behoefte aan bewijs 172
- 19 Leren loven 180
- 20 De vreugde van het lesgeven 187
- 21 De testzaal vinden 195
- 22 Saaiheid 200
- 23 Waarom heeft de duivel de mooiste liedjes? 203
- 24 De regels naleven 208

Vier: Culturen en tegenculturen 219

- 25 Een culturele wees zijn 225
- 26 De essentie van sport 230
- 27 Hosselen 234
- 28 Tragische veiligheid 238
- 29 Elitisme 242
- 30 Invaller zijn 245
- 31 Het belang van handen schudden 247
- 32 Mannen en vrouwen 252

Vijf: Cyborgs en burgers 263

- 33 Menselijke fout 271
- 34 De esthetiek van de cyborg 277
- 35 Eenvoud is niet eenvoudig 283
- 36 Aan de touwtjes trekken 289
- 37 Het innerlijke beest 294
- 38 Vegetariër eet tijger 297
- 39 Bevestigingsoordeel 299
- 40 Kijken 305

Zes: Macht en liefde 308

- 41 Schone luiers 311
- 42 Dankbaarheid 316

- 43 Slechte chocoladecrispies 317
- 44 Uit de winterslaap 319
- 45 Thuis zijn 321
- 46 Zachte macht 323
- 47 Hiërarchie 325
- 48 Ras, kleur en geloof 331

Zeven: Waarheid en schoonheid 340

- 49 Het karakter van intellectuele schoonheid 344
- 50 Schoonheid op mooie plaatsen 346
- 51 De tirannie van getallen 350
- 52 Geluk 353
- 53 De liefde voor hout 356
- 54 Bij de werkelijkheid blijven 358
- 55 De begrijpelijke dingen 360
- 56 De middenweg 362

Acht: Leven en dood 366

- 57 Eén moment 374
- 58 Hotelontbijt 376
- 59 Moeilijke situaties 379
- 60 Moed 381
- 61 Het bestaan van God 383
- 62 De zin van offeren 386
- 63 Je leeftijd voelen 392
- 64 De dood onder ogen zien 395

Voortzetten 400

Dankwoord 411

Uitleg: de schaaknotatie 417

Noten 419

Register 451

Voorwoord

Een dolende jongeman was op zoek naar goede raad en bezocht een tempel aan de rand van de stad waar hij woonde. Hij was doodmoe, uitgeput van het doen alsof hij wist wat de zin van het leven was.

De tempelmeester bekeek hem onderzoekend. ‘Wat heb je gestudeerd?’ vroeg hij.

‘Het enige dat me ooit echt kon boeien was schaken.’

De meester riep zijn assistent en herinnerde hem aan zijn geloften van trouw en gehoorzaamheid. Hij gebod hem een schaakspel en een scherp zwaard te pakken.

Hij keerde zich weer naar de jongeman. ‘Jij speelt nu een partij schaak tegen mijn assistent en de verliezer onthoofd ik. Als jij echt om niets anders dan schaken geeft en je kunt niet winnen van iemand die de regels nauwelijks kent, is jouw leven het redden niet waard.’

Op het moment dat hij voor de partij ging zitten merkte de jongeman dat hij trilde; het vooruitzicht van de dood bracht hem voor het eerst in maanden tot leven. Plotseling deed iets ertoe. Na een paar inleidende zetten herontdekte hij de zegen van de concentratie, de schoonheid van ideeën, en werd zijn superieure inzicht duidelijk.

Toen hij beseftte dat hij hem bijna mat ging zetten keek hij zijn tegenstander even aan. De assistent was zo anders dan hij. Op het schaakbord spartelde hij, maar hij zag er

beheerst uit, waardig en vol van de goedheid van het leven.

De volgende paar zetten zouden bepalend zijn en de jongeman wist niet meer goed wat hij van het spel verwachtte. Hij behield zijn voordeel, maar begon kleine foutjes te maken om de partij gaande te houden. De meester zag het veranderde perspectief ook en veegde de stukken van het bord.

‘Niemand hoeft hier vandaag te sterven,’ zei hij. ‘Op de weg van het leven zijn slechts twee dingen belangrijk: totale concentratie en totale compassie. Die heb jij vandaag allebei geleerd.’

Maar de meester was niet volledig overtuigend. De spelers wisten dat de partij anders had kunnen aflopen. De jongeman bleef nog een tijdje in de tempel en de tegenstanders werden vrienden voor het leven. Of ze ooit nog schaakten is niet bekend.

Inleiding

Schaken is maar een spel zoals het hart maar een spier is. Er is een spier die bloed door het lichaam pompt, maar het hart steunt het leven, wijst op liefde en lokaliseert moed. Er is een spel met vierenzestig velden, tweeëndertig stukken en een paar regels, maar schaken is uitgegroeid tot metafoor voor grote en kleine menselijke botsingen, tot een betoverende spiegel van de geest en tot de verzinnebeelding van alles wat moeilijk en ondoorgrondelijk is.

Schaken is niet de zin van het leven, maar het simuleert wel de omstandigheden voor een zinvol leven. Of het door werk, liefde of kunst komt, het leven krijgt meer betekenis als we voor iets of iemand verantwoordelijkheid nemen. Verantwoordelijkheid is niet altijd prettig of zelfs positief, maar het heeft wel een doel: het voegt betekenis en richting aan het leven toe en het helpt bij het beantwoorden van die eeuwige menselijke vraag: wat moet ik doen? En onze levens worden weliswaar door talloze dingen gekenmerkt, maar ze worden het nadrukkelijkst bepaald door het openbare geheim van onze onvermijdelijke dood. Schaken bootst de zin van het leven na doordat het een ritueel treffen is, met de dood in vermomming, waarin we de verantwoordelijkheid ervaren om met één zet tegelijk in leven te blijven.

Het spel is gesublimeerde oorlog en schakers zijn gedoemd om te doden, maar in tegenstelling tot de verschrik-

kingen van oorlog stelt de krijgsopvatting van schaken ons in staat esthetische bevrijding te ervaren. Elke slag is een uniek, geometrisch verhaal waarin de twee hoofdrolspelers elkaar proberen te vernietigen, terwijl de onderliggende logica mooi en oprecht voelt. Hoe intenser de veldslag en hoe genialer de ideeën, hoe sterker we macht en vrijheid ervaren.

Het is dan ook geen wonder dat schaken al heel lang als de favoriete maatstaf geldt voor de competitieve spanning die zakendoen, politiek en sport kenmerkt. Thema's als vooruitdenken, de tegenstander kennen, op reacties inspelen en opoffering ten behoeve van winst in een verdere toekomst zijn toepasselijk en hebben betekenis voor iedereen die vertrouwd is met de symboliek van het schaken, zelfs als diegene nog nooit een zet heeft gedaan.

Het verband tussen schaken en het leven wordt echter vrijwel uitsluitend gezien als een overeenkomst in de toepassing van strategisch denken. Er is nog maar weinig gezegd over de manier waarop schaken emotionele en existentiële kwesties oproept en illustreert. Denk bijvoorbeeld aan de doodsangst voor verlies, het hunkeren naar status, de vreugde van het boven onze macht reiken en de sublieme schoonheid van een onverwachte, winnende ingeving.

Dit boek is een filosofisch offer voor schaken als metafoor voor het hele leven. De vraag die mijn onderzoek stuurt is eenvoudig: wat heeft schaken me geleerd over het leven? Ik zal proberen die vraag te beantwoorden via vierenzestig schetsen in acht hoofdstukken. Het narratief gaat van de psyche naar de gemeenschap en naar de wereld, en omvat cognitie, competitie, onderwijs, cultuur, technologie, politiek, esthetiek en meer.

Psychotherapeut Carl Rogers zei dat het persoonlijkste

ook het meest universele is, en in die zin probeer ik persoonlijk te zijn. De hiernavolgende ideeën komen voort uit mijn ervaring als verward, aan het schaken toegewijd kind, de opbouw van een veerkrachtige identiteit als tiener door middel van het spel, het behalen van de grootmeestertitel toen ik tweeëntwintig was, het als twintiger en beginnende dertiger de hele wereld rondreizen als beroepsschaker, -docent en -schrijver, het drie keer behalen van de Britse titel en het regelmatig spelen van partijen tegen de wereldtop, gevolgd door iets wat de meeste grootmeesters nooit doen: het ondergaan van een proces van volwassenwording waarin ik me van het spel heb losgemaakt en een arbeidzaam en gezinsleven buiten het schaken heb opgebouwd.

In een essay in *The New Yorker* over de beroemde tweekamp Bobby Fischer-Boris Spasski, in 1972, overpeinst de veelzijdige George Steiner de merkwaardige eigenschap van de 'triviale diepte' van het spel. Hij omschrijft schaken als 'uiteindelijk onbetekenend, maar met een enorme betekenis'. Die beschrijving is op veel activiteiten van toepassing, en misschien zelfs wel op het leven zelf, en toch, zo schrijft Steiner, 'hebben we geen logisch-filosofische kolom voor dit merkwaardige amalgaam'.¹

Als schaakgrootmeester die ooit voor het spel leefde en die nu als vader en filosoof met de herinnering aan die intensiteit leeft, heb ik 'dit merkwaardige amalgaam' van betekenisvolle onbetekenendheid of onbetekenende betekenis goed leren kennen. Ik heb geleerd dat juist omdat het zowel iets is wat er niet toe doet als iets dat van groot belang is, schaken ook nog iets anders is: een poort naar het geheim van het leven. Dit boek gaat over de uitdaging om in de context van dat geheim een goed leven te leiden.

Schaken is een stilzwijgende getuige van ten minste 1500 jaar menselijke geschiedenis, en er is in een voortdurend veranderende wereld nauwelijks iets aan het spel gewijzigd. Het idee dat het spel op één plek en op één moment ontstond klinkt niet logisch. Schaken kwam uit diverse invloeden voort en ontwikkelde zich geleidelijk tot zijn huidige toestand.

Er bestaan verschillende verhalen over schaakachtige spellen, om te beginnen in China, Oezbekistan, Afghanistan en zelfs Ierland, maar de algemeen heersende gedachte is dat een voorganger van het moderne spel ergens tussen 531 en 579 in Noord-India werd gespeeld. Historici denken dat het spel specifiek werd ontworpen om de vier 'takken' van het Indiase leger uit die tijd te weerspiegelen. Infanterie (pionnen), cavalerie (paarden), triomfwagens (torens) en olifanten (die later lopers werden) vormden samen het spel *chaturanga*, wat in klassiek Sanskriet 'uit vier legers samengesteld' betekent. Er werden een koning en zijn commandant (die later de dame werd) toegevoegd en de strijdkrachten werden tegenover elkaar opgesteld op een geblokt bord met vierenzestig velden. Het spel ontwikkelde zich met Perzische, Arabische en Europese invloeden, met subtiele veranderingen van de namen van de stukken en hoe ze zich konden bewegen, tot 1640 toen het rokeren werd toegevoegd en de moderne versie van het schaakspel zijn beslag kreeg.

Sindsdien heeft schaken zich bijna vierhonderd jaar lang over de hele wereld verspreid en tot integraal onderdeel van de beschaving ontwikkeld. De combinatie van wereldwijd erfgoed, verleidelijke diepte, strategische weerklank en esthetische charme maakt het tot een spel dat veel meer dan

een spel is. Wie schaakt is niet zozeer kunstenaar, wetenschapper of sportman, maar via een unieke combinatie van deze belangrijke culturele criteria vooral een kenner van het leven.

In zijn BBC Reith Lectures uit 2006 besprak de pianist en dirigent Daniel Barenboim de bredere reikwijdte van de muziek in woorden die ook op schaken van toepassing zijn:

Waarom is muziek meer dan iets heel prettigs of spannends om naar te luisteren? Iets dat ons, door de kracht en welsprekendheid ervan, formidabele wapens levert om ons bestaan en de taken van het dagelijks leven te vergeten. Ik beweer dat dit natuurlijk mogelijk is [...] maar dat muziek nog een wapen heeft waarmee zij ons bereikt, als wij ervoor openstaan, en dat is dat we er een heleboel mee kunnen leren over onszelf, onze samenleving, de mens, politiek, de maatschappij, over alles waar jij voor kiest. Ik kan dit standpunt alleen op een heel persoonlijke manier bespreken, want ik leer van muziek meer over het leven dan over hoe ik van de muziek moet leven.

Barenboim bedoelt niet te zeggen dat een specifiek muziekstuk een specifiek gevoel of kenmerk van het leven oproept, maar iets subtielers; het draait om de zinsnede 'als wij ervoor openstaan'. Als een cultureel fenomeen zoals muziek of schaken zich gelijk op met de samenleving heeft ontwikkeld omvat het betekenis, impliciet zoals de meeste cultuur impliciet is, zoals water voor een vis en de lucht voor een vogel impliciet is. We zijn omringd door betekenisvolle patronen die ons gedeelde gevoel over wat